

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال بیست و یکم، دوره جدید، شماره ۱۲، پیاپی ۹۷، زمستان ۱۳۹۰

شکل گیری و عملکرد انجمن بلدیة تهران در دوره اول مجلس شورای ملی

حجت فلاح توتکار^۱
محمد بی طرفان^۲

تاریخ دریافت: ۹۰/۱۲/۱۲

تاریخ تصویب: ۹۱/۴/۱۷

چکیده

با شکلگیری انقلاب مشروطیت در ایران و تشکیل مجلس شورای ملی، ضرورت ساماندهی امور شهری، در کنار مطالبات روزافزون مردم، باعث شد نمایندگان مجلس شورای ملی در جلسات مختلفی درباره نظامنامه انجمن بلدیة تهران به بحث و گفتگو بپردازند و سرانجام پس از تصویب و توشیح، در تاریخ ۲۰ ربیع الثانی ۱۳۲۵ آن را به صورت قانون در آورند. پس از آن بود که براساس انتخابات اواخر جمادی الثانی ۱۳۲۵، نمایندگان مردم تهران در اولین دوره انجمن بلدیة تهران انتخاب شدند. انجمن بلدیة تهران در دوره خدمتش فعالیتهای متعددی همچون حفظ بهداشت و نظافت شهری، تسطیح خیابانها، ترتیب روشنایی شهر، انتظام امور نواقل و... را برای رفاه و آسایش شهروندان تهرانی انجام داد.

۱. استادیار تاریخ دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین hojjat.fallah@yahoo.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین

mohammad_bitarafan894@yahoo.com

واژه‌های کلیدی: تهران، انتخابات، انجمن بلدیۀ، ادارۀ بلدیۀ، تنظیفات

شهری، دورۀ اول مجلس شورای ملی.

مقدمه

انتخابات انجمن بلدی نخستین تجربه انتخاباتی مردم به شیوۀ مستقیم بود. برخلاف انتخابات مجلس شورای ملی و انجمنهای ایالتی و ولایتی که به صورت طبقاتی برگزار شد، در این نوع انتخابات مردم از محله‌های شهر به انجمن راه مییافتند و این جریان به مردمی بودن آن و استقلالش از دولت و مجلس کمک می‌کرد. از نظر مردم، انجمن‌ها و جراید، انجمن بلدی شهر تهران به علت نداشتن انجمن ایالتی، تکلیف بزرگی برعهده داشت.

روش این تحقیق، توصیفی-تحلیلی و تمرکز عمده آن بر منابع دست‌اول، جراید و اسناد منتشر نشده است. درباره پیشینه تحقیق نیز باید اذعان کرد در این زمینه پژوهش خاصی انجام نشده است.

این پژوهش به دنبال پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱. انجمن بلدیۀ تهران چگونه تأسیس شد؟
۲. کارکردهای اصلی انجمن بلدیۀ در چه مسیری و نوع تعامل آن با مجلس، دولت و مردم چگونه بوده است؟

۳. فعالیت‌های این انجمن چه نتایج ملموس و عینی برای شهروندان تهران داشت؟

فرضیه‌های پژوهش نیز از این قرارند:

۱. به نظر میرسد دغدغه‌ها، اعتراضها و شکایتهای مردمی از مشکلات شهری مانند گرانی و کمبود ارزاق، بیشتر وقت مجلس را به خود مشغول کرده بود. بنابراین، نمایندگان برای رفع مشکلات مردم و همچنین بازگشت به وظایف اصلی مجلس، نظام‌نامه بلدیۀ را به صورت قانون درآوردند.

۲. کارکردهای اصلی انجمن رفع مشکلات شهری و تأمین رفاه بیشتر شهروندان بود و نوع

تعامل انجمن با مجلس و دولت براساس الگوی احترام به استقلال انجمن بنا شده بود؛ هر چند انجمن با مجلس هم‌گرایی بیشتری داشت تا دولت.

۳. فرض بر این است که عملکرد انجمن به دلیل اثر مستقیم بر زندگی مردم، از حساسیت زیادی

برخوردار بود. بنابراین، گاهی مورد تحسین و گاهی مورد اعتراض مردم قرار میگرفت؛ ولی قطعاً اقدامات انجمن زمینهای رفاه بیشتر شهروندان را به وجود می‌آورد.

در آغاز شکلگیری مجلس، پرداختن به امور مملکتی و ایجاد سازوکاری برای ریشه دواندن

مشروطیت در ایران، یکی از دغدغههای اصلی مجلس اول بود؛ ولی بروز برخی مشکلات در

پایتخت که کانون مشروطیت بود، مجلس را از پرداختن به امور اصلی باز میداشت. مجلس به جای

پرداختن به امور مهم سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - آن‌هم در سطح ملی - به علت نبود نهاد بلدیه،

مجبور بود هر روز درگیر پاسخگویی به گرانی و کمبود ارزاق مردم تهران شود؛ به طوری که

به قول یکی از گزارشگران عصر مشروطه، «غیر از مسئله نان و گوشت» شهر تهران، در مجلس

سخنی دیگر نبود (ظهیرالدوله، ۱۳۵۱: ۲۴۸).

برخی روزنامه‌ها همچون تربیت از پرداختن مجلس به این امور انتقاد میکردند (تربیت، ۱۳۲۴:

۵). بر اساس این، تدوین قانون بلدیه یکی از مسائل ضروری برای رفع موانع داخلی مجلس و سامان

دادن به امور شهری بود. هدف مجلس هم همین بود، تا جایی که مرتضی‌قلیخان صنیع‌الدوله،

رئیس مجلس، باور داشت: «چون امروزه شهرها، خاصه طهران، خیلی مغشوش است، این قانون

بلدی تمام شود دیگر ما آسوده می‌شویم و همه روزه تظلمات شخصی و غیره ب ه مجلس اظهار

نمی‌شود.» (مشروح مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، ۱۳۲۵: ۱۰۷). بنابراین، مهم‌ترین برنامه‌های که

ممکن بود به این مشکلات و دغدغههای مردم و مجلس پایان دهد، به وجود آوردن نهادی بود که

خود مردم در آن نقش اساسی داشتند؛ به این دلیل، به گردآوری و تصویب قانون بلدی پرداختند.

آن‌ها تصور می‌کردند «با تشکیل انجمنهای بلدی از نمایندگان مردم، قدرت مشروطیت در

شهرستانها» رو به فزونی خواهد رفت (ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۳/۵۹۶).

۱. انتخابات

کاشف‌السلطنه چندی قبل از تشکیل انجمن‌بلدیّه، از طرف وزارت داخله به ریاست احتساب و بلدیّه منصوب شد (عراق عجم، ۱۳۲۵: ۲). از همان زمان، فعالیت مستمر برای انتخابات انجمن‌بلدیّه آغاز شد. با توجه به اعلانی که هیئت برگزاری انتخابات معین کردند، قرار شد از ۱۸ تا ۲۲ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ در شش محله تهران تعرفه داده شود و روز جمعه ۲۳ جمادی‌الاول تعرفهها جمع‌آوری شود؛ ولی بنابه دلایلی، از جمله اطلاع‌رسانی نامناسب و زمان اندک پخش تعرفهها، انتخابات به اول جمادی‌الثانی موکول شد (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۷۳). در ادامه، باز هم انتخابات تا ۱۵ جمادی‌الثانی به تعویق افتاد (همان: ۳). به هر طریق، کاشف‌السلطنه تا اواخر ماه جمادی‌الثانی درگیر برگزاری انتخابات بود.

به نظر میرسید، مردم با توجه به اعلانهای مختلف، اقدام مناسبی برای گرفتن تعرفه نمی‌کردند؛ به طوری که روزنامه حقوق از مردم دارالخلافه خواش میکند که با رجوع به هیئت نظارت، تعرفه خود را دریافت کنند (حقوق، ۱۳۲۵: ۳). صبح صادق هم در سرمقاله شماره ۷۸ خود با عنوان «ادخلوا البيوت من ابوابها» (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶، ش ۱/۷۸-۲) مردم را برای گرفتن تعرفه انتخاباتی برمی‌انگیخت.

با وجود این مشکلات، انتخابات انجمن‌بلدیّه تهران در روز جمعه بیست‌ونهم جمادی‌الثانی پایان یافت و وکلای انجمن بلدی مشخص شدند (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۱/۱۰۶). علت اصلی «استیحا و تکاهل» در امر انتخابات، ناآگاهی عوام از حقوق خود بیان شد که سرانجام با «هزاران زحمت و تعلیم و هدایت» موفق به اخذ آرا شدند (همان).

اولین جلسه انجمن بلدی با حضور حکمران تهران در ۵ رجب ۱۳۲۵ در عمارت موسوم به «دارالحکومه» تشکیل شد. در این جلسه، فقط ۲۶ نفر از ۳۰ منتخب حضور داشتند (همان: ۲) که علت خاصی برای غیبت چهار نماینده فوق گزارش نشده است.

با طرح انتخابات، هیئت‌رئیس شروع به رأی‌گیری کردند. کاشف‌السلطنه با ۲۳ رأی در رقابت با اعتمادالاسلام که ۲ رأی و میرزا باقرخان مستشار تبریزی که ۱ رأی آوردند، به ریاست نخستین

انجمن بلدیة^۱ تهران منصوب شد. نیابت ریاست به میرزا باقرخان مستشارالدوله تبریزی با دوازده رأی در برابر مجموع چهارده رأی مؤدبالدوله، آقا میرزا ابراهیمخان، صولتنظام، میرزا علی خان و حکیمالمک واکگذار شد.^۲ آقا میرزا ابراهیمخان هم با هجده رأی به سمت منشیگری انجمن انتخاب شد (همان).

۲. اعتراضها به نتایج انتخابات

پس از انتخابات، مردم برخی محلههای تهران به نتایج انتخابات معترض بودند که به بررسی آن میپردازیم.

۱. اعتراض محله سنگلج: اهالی محله سنگلج اعتراض می کنند که در انتخابات این محل تقلب صورت گرفته است و آنان این انتخاب را قبول ندارند. بزرگان و افراد محترم این محله به انجمن محبت می روند و شکایت خود را تقدیم آنان میکنند. انجمن محبت هم با توجه به دلایل ذکر شده، ابطال انتخابات را اعلام میکند (حبل المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۹۲). هر چند معلوم

۱. پژوهشگران بسیاری، به اشتباه، اعلامالدوله ثقفی را اولین شهردار تهران معرفی میکنند؛ ولی با توجه به تأسیس اداره بلدیة در بدو انقلاب مشروطیت و ریاست کاشفالسطنه بر آن، میتوان کاشفالسطنه را اولین شهردار تهران نامید. با این حال، به برخی از کسانی که اعلامالدوله را نخستین شهردار مینامند اشاره میشود: ثقفی اعزاز، ۱۳۲۷: ۳۴؛ تکمیل همایون، ۱۳۷۸: ۷۴/۲؛ ثقفی، ۱۳۷۷: ۱؛ روستایی، ۱۳۸۰: ۷۰؛ ملکزاده، ۱۳۸۵: ۲۳۱؛ ططری، ۱۳۸۸: ۲۴۵؛ خمسی، ۱۳۸۶: ۱۰۱.

۲. درزمیه شکلگیری انجمن بلدی، متأسفانه خیلی از نویسندگان در آثار خود - چه مقاله و چه کتاب - خطا کرده اند و معلوم نیست با این همه دلایل متقن بر وجود انجمن بلدی و اداره بلدیة در دوره اول مجلس، چرا از این نهاد چشمپوشی کرده و گاه در آثار خود شکلگیری بلدیة را در دوره دوم مجلس دانسته اند. آن ها گذشته از انجمن بلدی تهران، از انجمنهای بلدی نظیر اصفهان، رشت، مشهد، تبریز، قزوین و انزلی هم غفلت کرده اند. حسین ثقفی تشکیل اولین بلدیة قانونی را در سال ۱۳۲۸ ق. می - داند (ثقفی اعزاز، ۱۳۴۹: ۶۷۷). فرحزاد خمسی کاملاً خطا کرده و مدعی ریاست اعلامالدوله بر بلدیة در دوره محمدعلیشاه شده است (خمسی، ۱۳۸۶: ۱۰۱). این تحلیل اشتباه تا جایی پیش میرود که مجید کاتب، سال تشکیل بلدیة رسمی را ۱۳۰۰ ش. میدانند (کاتب، ۱۳۴۷: ۲۲۱). در کنار این گزارشها و تحلیلهای اشتباه، برخی معتقدند با توجه به تدوین قانون بلدیة، هیچ گاه نهاد بلدیة در دوره اول به مرحله اجرا نرسید (احرار، ۱۳۳۶: ۱۳؛ محبوبی اردکانی ۲۵۳۷: ۱۳۳؛ ملکزاده، ۱۳۸۵: ۱۲۱؛ نیل قاز، ۱۳۸۸: ۱۰۰۶؛ عباسی، ۱۳۸۷: ۳۲).

نیست با توجه به قانونی نبودن جایگاه انجمن محبت، چرا بزرگان محله به جای اعتراض قانونی براساس مواد نظام‌نامه، به این انجمن شکایت کردند.

۲. اعتراض محله چاله میدان: در دومین جلسه انجمن بلدی در تاریخ شنبه ۷ رجب ۱۳۲۵، اولین مسئله مهمی که مطرح شد، طرح شکایت اهالی محله چاله میدان از منتخبان این محله بود (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶، ش ۲/۱۰۸). اهالی محله با توجه به این دلایل، تقلب را مسلم می‌دانستند: از ۸۵۰ تعرفه فقط ۳۳۰ تعرفه داخل صندوق بوده است و بقیه را «ملاحظه کرده» بودند؛ منتخبان دارای شرایط مرقوم در نظام‌نامه نبوده‌اند (حبل‌المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶، ش ۴/۹۶). در این مورد، آنان معتقد بودند عده‌ای ورشکسته^۱، برخلاف نظام‌نامه انتخابات، حضور داشتند (همان). با نظر مؤدبانه، شکایت محله چاله میدان به هیئت نظارت محول شد. اشخاص عضو هیئت نظارت، نظیر عمادالواعظین و مجدالذاکرین، شهادت دادند انتخابات با صحت کامل انجام شده است (انجمن شورای بلدی، ۱۳۲۵: ۲). سرانجام، با تهدید نمایندگان محله چاله میدان به استعفا و همراهی دیگر نمایندگان انجمن بلدی مسئله تمام شده قلمداد شد (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶، ش ۲/۱۰۸).

۳. اعتراض اهالی عودلاجان: اعتراض آن‌ها به منتخب ملت یهود^۲ و ناکافی بودن نمایندگان محله بود. آنان خواهان نماینده مسلمان و یک نفر دیگر در انجمن بودند. پس از بحث و گفتگوی موافقان و مخالفان، قرار به رأی نهایی مجلس گذاشته شد (همان).

۴. اعتراض محله عباسآباد: اهالی محله عباسآباد بازار هم در نامهای اعتراضی به مجلس از حاج سید رضا عطار، منتخب محله، به علت نداشتن شرایط مرقوم در نظام‌نامه اعلام براءت میکنند و از مجلس خواستار پیگیری این موضوع میشوند (حبل‌المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶، ش ۴/۹۶).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. تبصره ۳ ماده ۱۵ نظام‌نامه بلدی تأکید دارد «اشخاص ذیل حق انتخاب ندارند... ثالثاً ورشکسته به تقصیر...» (با توجه به ماده ۱۷، شرایط انتخاب شدن، همان شرایط انتخاب کردن بود).
۲. احتمالاً لقمان کلیمی است.

۳. فرجام انجمن بلدیّه

سرانجام پس از چند ماه فعالیت انجمن و اداره بلدی، با وجود مشکلات و عملکردهای متناوب، کاشف السلطنه مجبور به استعفا شد. از علل این استعفا در منابع سخنی نیست؛ ولی ممکن است به علت همکاری نکردن حکومت با او باشد. با استعفای کاشف السلطنه از ریاست انجمن که به احتمال قوی بین ماههای ربیع الاول و ربیع الثانی ۱۳۲۶ رخ داده است (فریدالملک همدانی، ۱۳۵۴: ۲۹۷)، اعتمادالاسلام در روز شنبه ۶ جمادیا اول ۱۳۲۶ جایگزین وی شد (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۹۶). در این اوضاع گروه مدیریت انجمن بلدی نیز تغییرات نسبی کرد. درباره فرجام نهایی انجمن بلدیّه در منابع سخنی نرفته؛ ولی به نظر میرسد این انجمن پیش از به توپ بستن مجلس یا در همان زمان از هم پاشیده است.

۴. مشکلات پیش روی انجمن بلدیّه

۴-۱. کمبود منابع مالی لازم به منظور اقدامات عام المنفعه بلدی (ایران، ۱۳۲۵، ش ۳/۱۰)
کمبود منابع مالی از مهم ترین موانع تحقق آمال انجمن بلدی بود. نخستین تلاش بلدیّه برای به دست آوردن منابع مالی لازم، در گزارش های میرزا ابراهیم خان کلانتر باغمیشه های بازتاب یافته است (کلانتری باغمیشه، ۱۳۷۷: ۱۳۳-۱۳۴). وی که از اعضای کمیسیون مالی مجلس بود، در خاطرات خود مطالب پراکنده ای درباره راهکارهای مختلف رفع موانع مالی بلدیّه ذکر کرده است.

۴-۲. بررسی عربضه کارکنان و عملیجات بلدیّه و نحوه پرداخت حقوق عقب افتاده آنان و همچنین پرداختن حقوق مستخدمین اداره بلدیّه طبق نظام نامه بلدی (انجمن شورای بلدی، ۱۳۲۵، ش ۱/۱)

درباره عملیهای احتساب، پس از پیگیری انجمن بلدی و نامهندگاری با وزارت داخله (صورت هزینه و عایدات اداره بلدیّه تهران و نحوه تأمین و پرداخت حقوق کارکنان آن، شماره دستیابی ۱۵۷۱۹-۵۸/۲۴۰)، وزارت مالیه در اول محرم ۱۳۲۶ از محمدعلیخان، رئیس عملیجات احتساب، درخواست می کند عده نفرات احتساب و میزان حقوقشان را معین کند که به کابینه بفرستد و مقدمات آن را فراهم کند

(همان: ۵۷). اما، درباره پرداخت نشدن حقوق مستخدمان اداره بلدیّه طبق نظام‌نامه^۱، انجمن نتوانست مطالبات مستخدمانش را برآورده سازد. به این دلیل، انجمن بلدی در اوایل ماه رمضان ۱۳۲۵، به علت «بعضی توقعات مخصوصه» تعطیل شد (جام جم، ۱۳۲۵: ش ۳/۱۲). ناکامی انجمن بلدیّه در این زمینه کاملاً آشکار بود؛ زیرا نامه‌های بسیاری برای اداره‌های دولتی نوشت که هیچ‌کدام به نتیجه نرسید. از این نامه‌ها میتوان به نامه ۲۳ ذی‌قعدة ۱۳۲۵ به وزارت داخله (صورت هزینه و عایدات اداره بلدیّه تهران و نحوه تأمین و پرداخت حقوق کارکنان آن، شماره دستیابی ۱۵۷۱۹-۹/۲۴۰)، نامه ۹ ذی‌حجه ۱۳۲۵ به وزیر مالیه و رئیس‌الوزرا (همان: ۳۶)، نامه ۱۹ صفر ۱۳۲۶ به حکومت تهران (همان: ۱۴) و نامه ۲۳ صفر ۱۳۲۶ به وزیر داخله (همان: ۱۳) اشاره کرد.

۳-۴. همکاری نکردن حکومت تهران با انجمن

حکومت تهران روی خوشی به انجمن بلدی نشان نمیداد؛ زیرا انجمن بسیاری از مداخل حکومت را برای مصارف بلدی از حکومت سلب کرده بود، از ستمگری حکومت و ایادی آن جلوگیری میکرد و از همه مهم‌تر، مشارکت مردم در امور شهری، عادت و علاقه آنان به استبدادگری را برهم زده بود.

۴-۴. استعفای برخی اعضای انجمن

اولین کسی که از انجمن استعفا داد، میرزا ابراهیم‌خان، نماینده محله دولت، بود. علت اصلی استعفای وی، اراده سفر به عتبات عالیات گزارش شده است (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۳/۱۱۴). مستعفی بعدی، محمدباقر طهرانی از محله بازار بود (مجلس، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۸۸).

۵-۴. دوشغله بودن اکثر نمایندگان انجمن

دوشغله بودن نمایندگان انجمن بلدیّه به دلیل دریافت نکردن حقوق اداری، مسئله مهمی بود؛ زیرا تمام افکار و تلاش آنان را بر فعالیت بلدی متمرکز نمیساخت. بنابه قول آئینه غیب‌نما، هجده نفر از اعضای انجمن بلدیّه به جز و کالت، شغل‌های دیگری داشته‌اند (آئینه غیب‌نما، ۱۳۲۵، ش ۴/۲۷).

۶-۴. اعتراضها به اهمالکاری انجمن بلدی

۱. ماده ۱۰۴ نظام‌نامه بلدی بیان می‌کند: «کلاتر و معاون او و اعضای اداره بلدیّه و منشی آن اداره، جزو مستخدمین دولت محسوب خواهند بود و در ترفیع رتبه و سایر حقوق حکم مستخدمین دولتی را خواهند داشت».

عملکرد ضعیف انجمن بلدی موجب اعتراض بسیاری از روزنامه‌ها، انجمنها و اهالی شهر شده بود. روزنامه‌ها، به‌منزله آینه تمام‌نمای تحولات اجتماعی هر دوره، از عملکرد انجمن بلدی تهران ناراضی بودند. برای نمونه، *حبل‌المتین* در شماره‌های مختلفش از ضعف انجمن بلدی تهران می‌نالید؛ حتی در مقطعی، آرزوی چند نفر اعضا همچو انجمن بلدی انزلی را می‌کند (*حبل‌المتین تهران*، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۶/۲۲۵). روزنامه *نیر اعظم* انجمن بلدی را شعبه‌ای از «انجمن کبرای ملی» معرفی می‌کند که در «حقیقت، شاخه بزرگ شجره مشروطه و فرزند ارشد شورای ملی» است. البته، این روزنامه از عملکرد انجمن بلدی به شدت ناراضی بود؛ زیرا اعتقاد داشت هیچ پاسخی به انتظارات نداده‌بود، جز پخش «دو سه ورق اعلان و یک تابلو شیر و خورشید» (*نیر اعظم*، ۱۳۲۵: ش ۲/۹-۳). روزنامه *مجاهد استبداد* با اینکه خرسندی خود را از تأسیس بلدی پنهان نمی‌کند؛ ولی به‌وضوح می‌گوید «بلدی کار نمی‌کند و انتظار و امید ملت طهران مبدل به یأس گردیده»، «باید به ملت از مجلس بلدی توضیح داده شود تا بدانند سبب کار نکردن چیست». (*مجاهد استبداد*، ۱۳۲۵: ش ۳-۴). همچنین در شماره ۱۶۱ *ندای وطن*، مقاله‌ای از شیدااوف چاپ شده که به شدت به فعال نبودن انجمن بلدی تاخته است (*ندای وطن*، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۳-۲/۱۶۵). روزنامه *مجلس* هم در چندین نوبت نارضایتی خود را از فعالیت‌های بلدی اعلام می‌کند (*مجلس*، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۳/۳۰-۴؛ ش ۵۶/۲-۳؛ ش ۶۳/۲-۳؛ ش ۱۲۰/۳).

به همین دلیل، انجمن بلدی برای گریز از فشار افکار عمومی که آنان را به اهمالکاری متهم میکرد، دست به دو کار زد:

۱. نام‌گذاری با مجلس: انجمن در نامهای به مجلس، انجمن بلدی را یکی از نتایج مهم مجلس برشمرد و به‌صورت تلویحی از همکاری نکردن مجلس گلایه کرد. درنهایت، انجمن بلدی را طبق قانون موظف به امور اجرایی ندانست و اجرای مصوبه‌ها را به امضای حکومت واگذار و آن را وظیفه پلیس معرفی کرد (*صبح صادق*، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲/۱۸۹-۴).

۲. فراخوان انجمنهای غیررسمی دارالخلافة: با ابتکار انجمن، روز سه‌شنبه دوم ذی‌حجه ۱۳۲۵، جلسه انجمنهای تهران برای بررسی موانع پیش‌روی بلدی و ارائه راهکاری به‌منظور رفع آن‌ها برگزار شد (*ندای وطن*، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۱۴۷-۸/۱۴۸). عمده مشکلات مطرح‌شده از طرف

بلدیۀ، کمبود منابع مالیاتی شهری (به‌جز شش محل تعیین‌شده)، نداشتن توان اجرایی و احترام نگذاشتن به حقوق تعریف‌شدهٔ بلدی از طرف حکومت اعلام شد (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲۱۳/۲-۳).

در پایان این همایش، دو پیشنهاد از طرف انجمنها مطرح شد: یکی اینکه عریضهای از طرف انجمنها به دارالشورای ملی فرستاده شود تا موانع پیش‌روی انجمن بلدی مرتفع شود (ندای وطن، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۱۴۷-۱۴۸/۸) و دیگر اینکه پیشنهاد ملک‌المتکلمین مبنی بر ایجاد کمیسیونی از نمایندگان انجمن بلدی، وزیر مالیه، وزیر داخله و حکمران تهران تا به‌طور موقت دربارهٔ مباحث پیش‌روی بلدی به بحث و گفتگو بپردازند (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲۱۳/۳). با ارجاع این عریض به مجلس شورای ملی، درخواست پذیرفته و موقع مقتضی برای تشکیل کمیسیون داخلی مقرر شد (مشروح مذاکرات دورۀ اول مجلس شورای ملی، ۱۳۲۵: ۴۴۰).

۵. فعالیت‌های بلدیۀ

۵-۱. روشنایی شهر

در اوایل کار انجمن، بحث خرید چراغ از کارخانه‌های اروپایی مطرح بود (کشکول، ۱۳۲۵: ش ۲۳/۴)؛ اما به دلایلی نامعلوم، این عمل با امین‌الضرب، رئیس کارخانهٔ برق، در میان گذاشته شد. با مذاکرات صورت گرفته، قرارداد خریداری سیصد عدد چراغ، بدون میل آهن، به قیمت ۱۰۴۴ تومان با توافق دو طرفه بسته شد (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۱۹۶/۳). به هر حال، با وجود نبود بودجهٔ کافی و تا حدودی همکاری نکردن دولت، امکانات رفاهی از قبیل چراغ‌های جدید «الیکتریک» در خیابانها نصب شد (مغیث‌السلطنه، ۱۳۹۰: ۱۶۹). لواءالدوله پیش از عرضهٔ این خدمات، نوید جایگزینی این چراغ‌ها را به‌جای چراغ‌های نفتی قدیمی داده بود (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۱۹۳۹/۳). پیرو این مطلب، در خیابان ناصریه (مجلس، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۵۶/۳؛ فریدالملک همدانی، ۱۳۵۴: ۲۹۳) و جلیل‌آباد (صورت‌هزینه و عایدات ادارهٔ بلدیۀ تهران و نحوهٔ تأمین و پرداخت حقوق کارکنان آن، شمارهٔ دستیابی ۱۵۷۱۹-۵۶/۲۴۰) و چند خیابان دیگر چراغ‌برق کار گذاشتند (کشکول، ۱۳۲۵: ش ۳۴/۱). همچنین، برای تعمیر و اصلاح چراغ خیابانها در محرم ۱۳۲۶ ق. اقداماتی صورت گرفت (جام جم، ۱۳۲۵: ش

۴/۲. انجمن بلدیّه در اجرای طرح روشنایی خیابانها موفقیت بزرگی کسب کرد؛ چنان که روزنامه انجمن مقلّس ملی اصفهان در زمینه چراغکشی خیابانهای تهران میگوید: «انسان وقتی وارد خیابانها می شود، به طوری باصفا و روشن است که نمی خواهد خارج شود.» (انجمن مقلّس ملی اصفهان، ۱۳۲۶: ۸).

۲-۵. انتظام امور نواقل

تا قبل از مشروطیت، وضعیت تردد کالسکهها بسیار مغشوش و بینظم بود؛ اما پس از آن، بلدیّه تاحدودی به آن نظم داد و رفتار مردم هم در برخورد با این امور اصلاح شد (تهران پایتخت دوست ساله، ۱۳۷۵: ۱۹۸-۱۹۹). برای مثال، به منظور انتظام هرچه بیشتر امور وسایل نقلیه، کمیسیون نواقل در انجمن بلدیّه ایجاد شد. یکی از کارهای مهم این کمیسیون، نمرهگذاری درشکها بود (حبل المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۱۱۷)؛ این عمل را زرگری در بازار انجام داد (سعدوندیان، ۱۳۸۰: ۶۵۰).

۳-۵. نمرهگذاری خانها (کشکول، ۱۳۲۵: ش ۱/۳۴؛ جام جم، ۱۳۲۵: ش ۲۶-۲۷/۸؛ انجمن مقلّس ملی اصفهان، ۱۳۲۶: ش ۸/۱۵).

۴-۵. خریداری ابزارهای نوین برای تسهیل امور بهینه شهری

تصمیم انجمن برای استفاده از ابزارهای روز برای تسریع کارهای بلدی، از دیگر اقدامات مهم آن بود. خرید سه دستگاه «معبّر» از کارخانه «کوئین»، دستگاه آبیاری و دستگاه «یخ بندی» (کشکول، ۱۳۲۵: ش ۴/۲۱) از این دست اقدامات بود. به نظر میرسد، اداره بلدیّه از این ابزارهای نوین استفاده کرده باشد؛ زیرا عزیزالسلطان در ۲۸ ربیع الثانی ۱۳۲۶ از تسطیح راه قلّهک با «ماشینهای زمین سفتکنی» خبر میدهد (عزیزالسلطان، ۱۳۷۶: ۲/۱۲۱۲).

۵-۵. نامگذاری کوچهها (مجلس، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۳/۵۶).

۶-۵. کارکرد سیاسی نهاد بلدیّه در برخی امور

نظام نامه بلدیّه را سازمانی اجتماعی و غیرسیاسی تعریف کرده بود؛ ولی در جریان مشروطیت، ردپای آنان در برخی فعالیتهای محافل و انجمنهای سیاسی و حتی نشر بیانیه آشکار بود (رهنا، ۱۳۲۵: ش ۱/۱۹-۳؛ انجمن تبریز، ۱۳۲۵: ۲).

۵-۷. توجه به مسائل بهداشتی، نظافت خیابانها، میادین و کوچهها (ندای وطن، ۱۳۲۵-۱۳۲۶)

۱۳۲۶: ش ۲/۱۳۱؛ صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۳/۱۹۴

۵-۸. اعلام آزادی کسب و کار (همان: ۲).

۵-۹. قدغن کردن کشتار میش آبتن و بره

یکی از علل گرانی و کمبود گوشت و روغن در ایران، خروج بیروی بره و گوساله تازه رس توسط دلالان خارجی بود. نبود تعرفه گمرکی مناسب و جلوگیری نکردن از خروج این کالاها، عامل اصلی کمبود و گرانی بود (رهنما، ۱۳۲۵: ش ۴/۱۷-۵)؛ به همین دلیل، بلدیّه اقداماتی جدی برای قدغن کردن کشتار بره انجام داد. این قانون صراحت زیادی داشت؛ به طوری که شاه را هم از این خوراک محروم کردند (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۲۲۳). سود این تجارت تا جایی بود که در دوران استبداد صغیر، با فشار اقتصادی که به دولت وارد شد، با نظر میرزا جوادخان سعد الدوله تحریم کشتن بره را لغو و امتیاز آن را به‌ازای ۱۰۰ هزار تومان به آسترخان ارمنی، تاجر روس و یک نفر دیگر واگذار کردند (حبل‌المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۳/۸).

۵-۱۰. تأسیس روزنامه

پس از تأسیس انجمن بلدیّه، ارگان اطلاع‌رسانی^۱ آن با عنوان «انجمن شورای بلدی» به زعامت معتمدالاسلام رشتی تشکیل شد. اصل امتیاز روزنامه را که تا قبل از تشکیل انجمن بلدی با نام بلدیّه فعالیت میکرد، معتمدالاسلام رشتی خرید (ندای وطن، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲/۵۳). نکته مهم در اینباره، اعتراض نمایندگان مجلس به نحوه نامگذاری این روزنامه بود؛ به طوری که عنوان روزنامه انجمن شورای بلدی به دید نمایندگان مجلس شورای ملی خوش نیامد. به همین علت، در تاریخ ۱۹ رجب ۱۳۲۵ از وزارت معارف اظهار گلایه کردند. در نامه ارسالی به وزارتخانه مزبور، این عنوان را «خلاف ترتیب» معرفی کردند و خواهان قدغن کردن کاربرد این کلمه شدند و خواستند این جریده با نام «انجمن بلدی» منتشر شود (تقاضای مجلس شورای ملی از وزارت معارف جهت حذف کلمه شوری از روزنامه انجمن شورای بلدی، شماره دستیابی ۱۶۱۹۶-۲/۲۹۷). وزارت معارف و اوقاف هم این خطاریه را به انجمن بلدیّه ارسال کرد (همان: ۱).

۱. نخستین و تنها شماره باقی‌مانده، شماره اول آن به تاریخ دوشنبه ۹ رجب ۱۳۲۵ است.

۵- ۱۱. رسیدگی به قنوات موقوفه (حبل‌المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۱۱۶).

۵- ۱۲. استخدام افراد تحصیل کرده با حقوق معین (انجمن شورای بلدی، ۱۳۲۵: ۱): انجمن بلدیّه تمام انرژی خود را صرف به خدمت گرفتن یک مهندس خارجی به نام دو بروکش^۱ کرد. انجمن نخستین بار استخدام این مهندس را از وزارت داخله درخواست کرد (صورت هزینه و عایدات اداره بلدیّه تهران و نحوه تأمین و پرداخت حقوق کارکنان آن، شماره دستیابی، ۱۵۷۱۹-۳۳/۲۴۰)؛ ولی نتیجه‌های نگرفت؛ زیرا نامه‌های دیگر به تاریخ ۹ ذی‌حجه ۱۳۲۵ برای رئیس‌الوزرا نوشت (همان: ۳۶). به احتمال زیاد، با فشار رئیس‌الوزرا، وزارت داخله با توجه به کار دو بروکش در «اداره تعدیل وزارت مالیه»، این درخواست را از وزارت مالیه کرد (همان: ۳۱). هرچند این درخواست در دو نوبت مورد تصدیق وزارت‌خانه مزبور قرار گرفت (همان: ۲۷ و ۳۵)؛ اما از قرار معلوم، مهندس دو بروکش خود را به اداره بلدیّه معرفی نکرد (همان: ۳۸).

۵- ۱۳. رسیدگی به وضعیت آب محلات (حبل‌المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۱۱۶).

۵- ۱۴. نگارش نظام‌نامه میاه (ندای وطن، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲۲۵-۲۲۶/۷-۸؛ همان، ش ۴/۲۲۹؛ همان، ش ۴/۲۳۱)

۵- ۱۵. رسیدگی به شکایات مردمی (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲/۱۹۱).

۶. درآمد

منابع مالیاتی بلدیّه براساس مصوب مجلس شورای ملی و دیگر محله‌های درآمدزایی موارد زیر بود:

۶-۱. مالیات نواقل

انجمن بلدی در اولین حضور جدی خود سعی کرد محل درآمد مشخصی را تعیین کند؛ از این رو، درآمد ثابتی که بتواند در ابتدای امر بدان تکیه کند، مالیاتهای نواقل بود. البته میزان عوارض دریافتی، در منابع متفاوت ذکر شده است (برای اطلاع بیشتر بنگرید به: مغیث‌السلطنه، ۱۳۹۰: ۱۶۹؛ کتاب

۲. در برخی اسناد، دو بروک معرفی شده است.

۱. انجمن بلدی فعالیتهای زیادی کرد که به علت حجم زیاد مطالب، فقط به برخی از آنها اشاره شد.

تاریخی، ۱۳۶۷: ۱/ ۱۷۸-۱۷۹؛ عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۹۳۹). به هر حال، با وجود نظرهای گوناگون، مهم‌ترین منبع موثق در زمینه اعلام نرخ عوارض، صورت مذاکرات مجلس شورای ملی است (بنگرید به: مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۳۲۵: ۴۶۹ و ۴۸۸).

۲-۶. میادین شهری

بر اساس مصوب مجلس ملی، سوق‌الدواب، به همراه مستغلات میدان محمدیه، در اختیار بلدیۀ قرار گرفت. در ابتدا، مشکلات فزاینده‌ای از تحقق عواید یادشده جلوگیری میکرد. با توجه به مصوبۀ مجلس، وزارت‌خانه داخلی و مالیه همکاری مشخصی با انجمن نمیکردند. به همین دلیل، انجمن بلدی از وزارت داخله، وزارت مالیه و حکومت تهران می‌خواهد تا موانع پیش‌روی اخذ عوارض میدان محمدیه و سوق‌الدواب را برطرف کند؛ ولی درخواست انجمن، با توجه به نظر حکومت تهران، نشانگر مشکلات فراوانی بود (صورت هزینه و عایدات ادارۀ بلدیۀ تهران و نحوه تأمین و پرداخت حقوق کارکنان آن، شماره دستیابی ۱۵۷۱۹-۲۴۰/۱۱-۱۲). به علت همکاری نکردن حکومت گذشته، اخذ عوارض این میادین هم به سادگی صورت نمیگرفت و گاه با ناملایمتیهایی بسیاری روبه‌رو بود؛ به طوری که اغلب، عواید بلدیۀ به دستشان نمیرسید و مستأجران میادین کرایۀ خود را نمیپرداختند (کشکول، ۱۳۲۵: ش ۴/۲۱؛ صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲/۱۹۴). به علت همین عدم تمکین مستأجران بود که انجمن بلدیۀ در نامه‌های به تاریخ ۱۷ محرم ۱۳۲۶ از وزارت مالیه درخواست حکمی در این باره کرد (صورت هزینه و عایدات ادارۀ بلدیۀ تهران و نحوه تأمین و پرداخت حقوق کارکنان آن، شماره دستیابی ۱۵۷۱۹-۲۴۰/۴) و این درخواست مورد موافقت وزارت مالیه قرار گرفت (همان: ۶). پس از در اختیار گرفتن میادین فوق، سوق‌الدواب به نقیب‌الممالک (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲/۱۹۱) و میدان محمدیه به آقا میرزا علی ناظم اجاره داده میشود (همان، ش ۲/۳).

۳-۶. عوارض جریمه‌های

از مالیاتهای دیگر، تعیین عوارض برای دکان‌هایی بود که بخشی از فضای بازار را اشغال می‌کردند؛ به طوری که فقط به کتابخانه شرافت، برای گذاردن معبر چوبی در جلوی آن، سه تومان مالیات بستند (کشکول، ۱۳۲۵: ش ۴/۲۳).

۴-۶. کمکهای مردمی

طبق تبصره ۱۳ ماده ۷۰ نظام نامه بلدی، انجمن بلدیّه می‌توانست «وجه اعانه به اسم شهر» قبول کند. در این راستا، هرازگاهی مبالغ اندکی هم به صورت کمکهای مردمی به نهاد بلدیّه پرداخت می شد؛ برای مثال، صحافباشی نامی که از اهالی حیدرآباد دکن بود، هنگام ورود به تهران بیست روپیه به اداره بلدیّه کمک کرد (صبح صادق، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۱۸۴).

۷. تأملی بر علل ناکامی و موانع رشد انجمن بلدیّه تهران

مهم ترین علل ناکامی انجمن را میتوان در چند مورد خلاصه کرد:

۷-۱. همکاری و همراهی نکردن مردم با انجمن

ناآشنایی مردم با فرهنگ سیاسی نوین، نبود تجربه مدیریتی در میان توده مردم و ریشه دار بودن فرهنگ استبدادی پیشین از مهم ترین عوامل ناکامی انجمن بلدیّه تهران بود که نتیجه آن، کم تحملی مردم در جریان نهادینه شدن مناسبات جدید در جامعه و سوءاستفاده های شخصی و مقطعی بود. شاید همه مردم با جاری شدن فرهنگ سیاسی نوین موافق بودند؛ اما وقتی این جریان با شاخصهای خود افراد موازی میشد، ایجاد چالش می کرد. برای مثال، برخورد بازاریها با جمع آوری سد معابر و یا تعرض قهوهچها به نماینده اداره بلدیّه که به فحاشی قهوهچها به مجلس ملی منجر شد (سعدوندیان، ۱۳۸۰: ۶۳۸-۶۳۹)، نمونههایی گویا از تقابل منافع فردی و یا صنفی با منافع گروهی و اجتماعی بود. در کنار این مسائل، حتی مخالفت مردم با فعالیتهای نوین بلدیّه همچون نمرهگذاری خانهها و اصلاح ناودانهای محاذی کوچهها، (کشکول، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۲/۲۳-۳) که به صورت طنز تلخ در روزنامه کشکول بازتاب یافته است، نشان دهنده افکار قدیمی مردم و حتی مبارزه آنها با مصوبه های انجمن بلدیّه بود.

۷-۲. مخالفت مستبدان و همکاری نکردن آنان با انجمن بلدیّه

در کنار غلبه فرهنگ استبدادی در جامعه، فعالیتهای مستبدان در برهم زدن مناسبات جدید هم آشکار بود. مستبدان و ابادی آنان که با دربار پیوند داشتند، بسیار با انجمن ناملازمتی می کردند. فعالیت آنها همکاری نکردن با بلدیّه، ایجاد ناامنی، برانگیختن متحجران برضد انجمن، برهم زدن

تبادل بازار با احتکار و... بود. برخورد انجمن با نایب هادیخان (بنگرید به: حبل‌المتین تهران، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۴/۱۱۶؛ همان، ش ۴/۱۲۰؛ همان، ش ۵/۱۲۲) از نمونه‌های ناسازگاری مستبدان بود.

۳-۷. همکاری نکردن دولت و حکومت تهران با انجمن

دولت و حکومت تهران همکاری خوبی با انجمن نداشتند. در حالی که نظام‌نامه به صراحت انجمن بلدی را تصمیمگیرنده و حکومت را مجری اوامر انجمن معرفی میکرد،^۱ همکاری نکردن حکومت با انجمن کاملاً در مکتوبات عصر مشروطه نمایان است که در این جستار به برخی از آنها اشاره شد.

۴-۷. نبود بودجه کافی با توجه به گستره اقدامات انجمن بلدیّه

تعیین محلی برای مصارف بلدیّه از نخستین دغدغههای انجمن بود؛ نامه‌نگاریهای ممتد با حکومت تهران، وزارت داخله، وزارت مالیه و مجلس اهمیت این قضیه را نشان می‌داد. در همایش انجمنهای غیررسمی تهران و انجمن بلدی، مهم‌ترین دغدغه انجمن، کمبود «محل دخل کافی» (ندای وطن، ۱۳۲۵-۱۳۲۶: ش ۱۴۷-۸/۱۴۸) بازگو شد.

۸. نتیجه‌گیری

شکلگیری انجمن بلدیّه، با تمام مشکلاتی که پیشروی مجریان و مردم قرار داشت، با مشارکت عمومی صورت گرفت. جدا از فرازونشیهایی که در مدت کوتاه برپایی انجمن به وجود آمد، مردم و مسئولانی که از متن مردم برخوردار بودند، هر کدام به‌زعم خود، دغدغههای خاصی برای اعتلای امور بهینه شهری داشتند. انجمن و اداره بلدی با وجود مشکلات بسیاری همچون یاری نکردن حکومت و نبود منابع مالی لازم، توانست برخی از مشکلات را از سر راه بردارد؛ ولی این فعالیتهای انجمن نتوانست خواسته‌های مردم را به‌طور کامل برآورده کند. در کنار این مسائل،

۱. ماده ۹۱ قانون بلدیّه بیان می‌کند «کلیه این قواعد و دستورالعملها با رعایت حدود قوانین شرع انور به امضای حاکم رسیده به توسط اداره پلیس به موقع اجرا گذاشته خواهد شد». با این احوال، قانون بلدیّه تا حدودی دست انجمن بلدیّه را در برخی کارهای اجرایی باز کرده است (بنگرید به مواد ۷۰ و ۹۹ قانون بلدیّه).

مشکلاتی مثل همراهی نکردن مردم با انجمن و سنگ اندازی مستبدان، مهم ترین موانع رشد انجمن بود. به هر حال، شکلگیری و عملکرد این نهاد مدنی به مردم نشان داد که میتوانند با تکیه بر نمایندگان توانمند و آگاه به امور شهری و همراهی با و حمایت از آنان، با وجود مشکلات فراوان گذار از دوره استبداد، به سامان دموکراتیک امور شهری بپردازند.

منابع

- احرار، احمد (۱۳۳۶). «از محتسب و داروغه... تا رئیس بلدیة و شهردار». *مجله خواندنی‌ها*. س ۱۷. ش ۸۵.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۷۸). *تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران دارالخلافه ناصری*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- *تهران پایتخت دوست ساله* (همایش دوست سالگی تهران در فرانسه) (۱۳۷۵). به کوشش شهریار عدل و برنار اوکارد. ترجمه احمد سیدی و دیگران. تهران: سازمان مشاور فنی مهندسی شهر تهران.
- ثقفی اعزاز، حسین (۱۳۲۷). «ورقی از تاریخ مشروطه: مرحوم دکتر خلیل خان اعلم الدوله و مشروطیت ایران». *یادگار*. ش ۳۷.
- _____ (۱۳۴۹). «نخستین بلدیة قانونی در بدو مشروطه کبیر». *وحید*. ش ۷۸.
- ثقفی اعزاز، حسین (۱۳۲۷). «ورقی از تاریخ مشروطه: مرحوم دکتر خلیل خان اعلم الدوله و مشروطیت ایران». *یادگار*. ش ۳۷.
- خمستی، فرحزاد (۱۳۸۶). «اسنادی پیرامون شهرداری طهران و تشکیلات آن ۱۲۸۶-۱۳۱۵ شمسی». *گنجینه اسناد*. ش ۲.
- روستایی، محسن (۱۳۸۰). «اعلم الدوله، خلیل خان ثقفی، طیب و ناجی مشروطیت». *گنجینه اسناد*. ش ۴۴.
- سعدوندیان، سیروس (۱۳۸۰). *اولین‌های تهران*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ططری، علی (۱۳۸۸). «نخستین گزارش بلدیة طهران» *پیام بهارستان*. س ۲. ش ۶.

- ظهیرالدوله، صفاعلی (۱۳۵۱). **خاطرات و اسناد ظهیرالدوله**. به کوشش ایرج افشار. تهران: کتاب‌های جیبی، با همکاری فرانکلین.
- عباسی، مهدی (۱۳۸۷). «نگاهی به تاریخچه تأسیس بلدیۀ». **مجموعه مقالات همایش بزرگداشت صد سال بلدیۀ در ایران**. تهران: ستاد بزرگداشت یک‌صدمین سالگرد تأسیس شهرداری و مؤسسۀ مطالعات فرهنگی و تمدن ایران زمین.
- عزیزالسلطان (۱۳۷۶). **روزنامۀ خاطرات عزیزالسلطان (ملیجک ثانی)**. به کوشش محسن میرزایی. تهران: زریاب.
- عین‌السلطنه، قهرمان میرزا سالور (۱۳۷۴). **روزنامۀ خاطرات عین‌السلطنه**. به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- فریدالملک همدانی، میرزا محمدعلی خان (۱۳۵۴). **خاطرات میرزا محمدعلی خان فریدالملک همدانی**. به کوشش مسعود فرید (قراگزلو). تهران: زوار.
- کاتب، مجید (۱۳۴۷). «تهران و ابنیه‌های تاریخی آن». **بررسی‌های تاریخی**. ش ۱۳.
- **کتاب نازنجی** (۱۳۶۷). ترجمۀ حسین قاسمیان. به کوشش احمد بشیری. تهران: نور.
- کلانتری باغمیشهیی (شرف‌الدوله)، میرزا ابراهیم خان (۱۳۷۷). **روزنامۀ خاطرات شرف‌الدوله** (۱۳۲۴-۱۳۲۷). به کوشش یحیی ذکا. تهران: فکر روز.
- محبوبی اردکانی، حسین (۲۵۳۷). **تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران**. تهران: دانشگاه تهران.
- **مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی** (۱۳۲۵). دورۀ اول. تهران: اداره روزنامۀ رسمی کشور.
- مغیث‌السلطنه، یوسف (۱۳۹۰). **نامه‌های یوسف مغیث‌السلطنه (۱۳۲۰-۱۳۳۴ ق.)**. به کوشش معصومه نظام‌مافی. تهران: تاریخ ایران.
- ملکزاده، الهام (۱۳۸۵). «وضعیت امور خیریه تهران در دورۀ مشروطیت». **گنجینه اسناد**. ش ۶۲.
- ملکزاده، مهدی (۱۳۶۳). **تاریخ انقلاب مشروطیت ایران**. تهران: علمی.
- نیل‌قاز، مریم (۱۳۸۸). «وظایف بلدیۀ طهران». **پیام بهارستان**. ش ۴.

روزنامهها

- آئینه غیب‌نما (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۲۷.
- انجمن تبریز (۱۳۲۵ ق.). س ۲. ش ۲۶.
- انجمن شورای بلدی (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۱.
- انجمن مقدّس ملی اصفهان (۱۳۲۶ ق.). س ۲. ش ۱۵.
- ایران (۱۳۲۵ ق.). س ۶. ش ۹ و ۱۰.
- تربیت (۱۳۲۴ ق.). س ۹. ش ۴۱۰.
- تمدن (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۴۵.
- جام جم (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۱۲، ۱۳، ۲۲، ۲۶ و ۲۷.
- حبل‌المتین تهران (۱۳۲۵-۱۳۲۶ ق.). س ۱. ش ۹۲، ۹۶، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۹، ۲۲۵ و ۲۷۳.
- حقوق (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۱.
- رهنما (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۱۷ و ۱۹.
- صبح صادق (۱۳۲۵-۱۳۲۶ ق.). س ۱. شماره ۷۳، ۷۴، ۷۸، ۹۴، ۹۶، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۴، ۱۸۴، ۱۸۹، ۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۳، ۲۲۳ و ۲۲۶؛ س ۲. ش ۳، ۷ و ۱۱.
- عراق عجم (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۶.
- کشکول (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۳۳ و ۳۴.
- مجلس (۱۳۲۵-۱۳۲۶ ق.). س ۱. ش ۴۴؛ س ۲. ش ۳۰، ۵۶، ۶۳ و ۱۲۰.
- مجله استبداد (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۱۴.
- ندای وطن (۱۳۲۵-۱۳۲۶ ق.). س ۱. ش ۵۳ و ۵۴؛ س ۲. ش ۱۲۴، ۱۳۱، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۶۵، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۹ و ۲۳۱.
- نیر اعظم (۱۳۲۵ ق.). س ۱. ش ۹.

اسناد منتشر نشده

- تقاضای مجلس شورای ملی از وزارت معارف جهت حذف کلمۀ شوری از روزنامه

انجمن شورای بلدی. سازمان اسناد و کتابخانه ملی. شماره دستیابی ۱۶۱۹۶-۲۹۷. شماره

اسناد مورد استفاده: ۱ و ۲.

- صورت هزینه و عایدات ادارۀ بلدیۀ تهران و نحوه تأمین و پرداخت حقوق کارکنان

آن. سازمان اسناد و کتابخانه ملی. شماره دستیابی ۱۵۷۱۹-۲۴۰. شماره اسناد مورد استفاده: ۴،

۶، ۷، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۳۱، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۸، ۴۱، ۵۶، ۵۷، ۵۸ و ۶۰.

